

‘ওঁ’

শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

অথ অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ

এইটো হ'ল গীতাৰ অন্তিম আধ্যায়, যাৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত বহুতো প্ৰশ্নৰ সমাধান দিয়া হৈছে আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধৰ গীতাৰ উপসংহাৰত কোৱা হৈছে যে গীতাৰ পৰা লাভ কি? সোঁতৰ আধ্যায়ত আহাৰ, তপ, যজ্ঞ, দান আৰু শ্ৰদ্ধাৰ বিভাগেৰে সৈতে স্বৰূপৰ কথা কলে, সেই সন্দৰ্ভত ত্যাগৰ প্ৰকাৰ বাকী আছে। মানুহে যি কৰে, কাৰণ তাৰ কি? কোনে কৰায়? ভগৱানে কৰায় নে প্ৰকৃতিয়ে? এই প্ৰশ্ন বোৰ প্ৰথমে আৰম্ভ কৰা হৈছিল, যাৰ ওপৰত এই আধ্যায়ত পুনৰ প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এইদৰে বৰ্ন-ব্যৱস্থাৰো আলোচনা হৈ গ'ল। সৃষ্টিত তাৰ স্বৰূপৰ বিশ্লেষণ এই আধ্যায়ত প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। শেষত গীতাৰ পৰা পাবপৰা বিভূতি সমূহৰ ওপৰত প্ৰকাশ পেলোৱা হৈছে।

আগৰ আধ্যায়ত বহুতো প্ৰকৰণৰ বিভাজন শুনি অৰ্জুনে নিজে এটা প্ৰশ্ন ৰাখিলে যে ত্যাগ আৰু সন্ন্যাসকো বিভাগেৰে সৈতে কব লাগে-

অৰ্জুন উবাচ

সন্ন্যাসস্য মহাবাহো তদ্ধিমিচ্ছামি বেদিতুম্।

ত্যাগস্য চ হৃষীকেশ পৃথক্ কেশিনিষুদন ॥ ১ ॥

অৰ্জুনে কলে- হে মহাবাহু ! হে হৃদয়ৰ সৰ্বস্বজ হে কেশিনিষুদনজ মই সন্ন্যাস আৰু ত্যাগৰ যথাৰ্থ স্বৰূপক বেলেগে বেলেগে জানিব বিচাৰিছো। পূৰ্ণ ত্যাগ হ'ল সন্ন্যাস, যত সংকল্প আৰু সংস্কাৰৰ শেষ হৈ যায় আৰু ইয়াৰ

আগতে সাধনাৰ পুৰ্তীৰ বাবে উত্তৰোত্তৰ আসক্তিৰ ত্যাগেই ত্যাগ। ইয়াত দুটা প্ৰশ্ন হয় যে সন্যাসৰ তত্ত্বক জানিব বিচাৰিছো আৰু দ্বিতীয়তে ত্যাগৰ তত্ত্বক জানিব বিচাৰিছোঁ। এই ক্ষেত্ৰত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে-

শ্ৰীভগবানুবাচ

কাম্যাণাং কৰ্মনাং ন্যাসং সন্ন্যাসং কবয়ো বিদুঃ।

সৰ্বকৰ্মফলত্যাগং প্ৰাহুস্ত্যাগং বিচক্ষণাঃ ॥ ২ ॥

অৰ্জুন! বহুতো পণ্ডিতজনে কাৰ্য্য কৰ্মৰ ত্যাগক সন্যাস বুলি কয় আৰু বহুতো বিচাৰৱান পুৰুষে সম্পূৰ্ণ কৰ্ম ফলৰ ত্যাগক ত্যাগ বুলি কয়।

ত্যাগ্যং দোষবদিত্যেকৈ কৰ্ম প্ৰাহুৰ্মনীষিণঃ।

যজ্ঞদানতপঃ কৰ্ম ন ত্যাগ্যমিতি চাপৰে ॥ ৩ ॥

কোনো বিদ্বানে এনেকৈ কয় যে সকলো কৰ্ম দোষযুক্ত হয়, সেয়ে ত্যাগ কৰাৰ যোগ্য আৰু অন্য বিদ্বানে এনেকৈ কয় যে যজ্ঞ, দান আৰু তপ ত্যাগিবৰ যোগ্য নহয়। এইদৰে বহুতো মত প্ৰস্তুত কৰি যোগেশ্বৰে নিজৰো নিশ্চিত মত দিয়ে-

নিশ্চয়ং শণু মে তত্র ত্যাগে ভৰতসত্তম।

ত্যাগো হি পুৰুষব্যাস্ত্ৰ ত্ৰিবিধঃ সম্প্ৰকীৰ্তিতঃ ॥ ৪ ॥

হে অৰ্জুন! সেই ত্যাগৰ বিষয়ে মোৰ নিশ্চয়ক তুমি শুনা। হে পুৰুষশ্ৰেষ্ঠ! সেই ত্যাগ তিনি প্ৰকাৰৰ কোৱা হৈছে।

যজ্ঞদানতপঃকৰ্ম ন ত্যাগ্যং কাৰ্য্যমেব তৎ।

যজ্ঞো দানং তপশ্চৈব পাবনানি মনীষিণাম্ ॥ ৫ ॥

যজ্ঞ, দান আৰু তপ এই তিনি প্ৰকাৰৰ কৰ্ম ত্যাগ কৰা যোগ্য নহয়, এইবোৰতো কৰা উচিত; কিয়নো যজ্ঞ, দান আৰু তপ এই তিনিটাই পুৰুষক পবিত্ৰ কৰে।

শ্ৰীকৃষ্ণই চাৰিটা প্ৰচলিত মতৰ উল্লেখ কৰে। প্ৰথম- কাম্য কৰ্মৰ ত্যাগ,

দ্বিতীয়- সম্পূৰ্ণ কৰ্মফলৰ ত্যাগ, তৃতীয়- দোষযুক্ত হোৱাৰ কাৰণে সকলো কৰ্মৰ ত্যাগ আৰু চতুৰ্থ মত আছিল- যজ্ঞ, দান আৰু তপ ত্যাগ কৰাৰ যোগ্য নহয়। তাৰ ভিতৰত এই মতত নিজৰ সহমত প্ৰকট কৰি কয় যে অৰ্জুন। মোৰো এইটো নিশ্চিত মত যে যজ্ঞ, দান আৰু তপ কৰ্মী ক্ৰিয়া ত্যাগ কৰাৰ যোগ্য নহয়। ইয়াৰ পৰা এইটো প্ৰমাণ হয় যে কৃষ্ণ কালতো বহুতো মত যথার্থ আছিল। সেইসময়তো বহুতো মত আছিল, আজিও আছে। মহাপুৰুষ যেতিয়া পৃথিবীলৈ আহে, তেতিয়া বহুতো মতামতৰ পৰা কল্যাণকাৰী মতক উলিয়াই সন্মুখত ৰাখে। প্ৰত্যেক মহাপুৰুষে এইটোৱে কৰিছে, শ্ৰীকৃষ্ণইও তাকে কৰিছে। তেখেতে কোনো নতুন পথৰ কথা কোৱা নাই, আনকি প্ৰচলিত বহুতো মতৰ পৰা সত্যক সমৰ্থন কৰি তাকে স্পষ্ট কৰিছে।

এতান্যপি তু কৰ্মানি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলানি চ।

কৰ্তব্যনীতি মে পাৰ্থ নিশ্চিতং মতমুত্তমম্ ॥ ৬ ॥

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই জোৰ দি কৈছে যে- পাৰ্থ ! যজ্ঞ, দান আৰু তপকৰ্মী কৰ্ম আসক্তি আৰু ফল ত্যাগ কৰি অৱশ্যে কৰা উচিত। এইটো মোৰ নিশ্চয় কৰি থোৱা উত্তম মত হয়। এতিয়া অৰ্জুনৰ প্ৰশ্ন অনুসৰি তেওঁ ত্যাগৰ বিশ্লেষণ কৰি কয়-

নিয়তস্য তু সন্ন্যাসঃ কৰ্মণো নোপপদ্যতে।

মোহান্তস্য পৰিত্যাগস্ত্যামসঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ॥ ৭ ॥

হে অৰ্জুন! নিয়ত কৰ্ম (শ্ৰীকৃষ্ণৰ শব্দত নিয়ত কৰ্ম এটাই হ'ল যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়া। এই নিয়ত শব্দক যোগেশ্বৰে আঠ-দহ বাৰমান কৈছে। ইয়াত বাৰে বাৰে জোৰ দি কৈছে যে কৰ্মৰ বাত সাধকে ভ্ৰমত পৰি বেলেগে এটা নকৰক।) এই শাস্ত্ৰবিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্মৰ ত্যাগ কৰা উচিত নহয়। মোহৰ দ্বাৰা তাক ত্যাগ কৰিলে তাক তামস ত্যাগ বুলি কোৱা হয়। সাংসাৰিক বিষয়-বস্তুৰ আসক্তিত সোমাই কাৰ্য্যম কৰ্ম (কাৰ্য্যম কৰ্ম, নিয়ত কৰ্ম ইটো সিটোৰ পৰিপূৰক) ত্যাগ কৰিলে তাক তামস ত্যাগ বুলি কোৱা হয়। এনে পুৰুষ 'অধঃ গচ্ছতি' কীট পতঙ্গ পৰ্য্যন্ত অধম যোনীত যায়, কিয়নো তেওঁ ভজনৰ প্ৰবৃত্তিক ত্যাগ কৰি দিছে। এতিয়া ৰাজস ত্যাগৰ সম্পৰ্কে কয়-

দুঃখমিত্যেৰ যৎকৰ্ম কায়ক্ৰেশভয়াৎ ত্যজেৎ।

স কৃত্বা ৰাজসং ত্যাগং নৈৰ ত্যাগফলং লভেৎ ॥ ৮ ॥

কৰ্মক দুখময় বুলি ভাবি শাৰীৰিক কষ্টৰ ভয়ত তাক ত্যাগ কৰোঁতাই ৰাজস ত্যাগ কৰিও ত্যাগৰ ফল প্ৰাপ্ত নকৰে। যাৰদ্বাৰা ভজন নহয় আৰু - এই ভয়ত কৰ্ম ত্যাগ কৰে যে শৰীৰৰ কষ্ট হ'ব, সেই মনুষ্যৰ ত্যাগক ৰাজস ত্যাগ বুলি কোৱা হয়, তেওঁ ত্যাগৰ ফল পৰম শান্তি লাভ কৰিব নোৱাৰে। আৰু -

কাৰ্যমিত্যেৰ যৎকৰ্ম নিয়তং ক্ৰিয়তেহৰ্জুন।

সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলং চৈব স ত্যাগঃ সাত্বিকো মতঃ ॥ ৯ ॥

হে অৰ্জুন! কৰা হ'ল কৰ্তব্য, এনে ভাবি যি 'নিয়তম্' - শাস্ত্ৰ-বিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্ম সংগ-দোষ আৰু ফল ত্যাগ কৰি কৰে, সেয়াই হ'ল সাত্বিক ত্যাগ। সেয়ে নিয়ত কৰ্মই কৰা আৰু ইয়াৰ বাদে যি কোনো কৰ্মকে ত্যাগ কৰা। এই নিয়ত কৰ্মকো কৰিয়েই থাকিব নে ইয়াৰো ত্যাগ হ'ব? এই বিষয়ে কয়- (এতিয়া অস্তিম ত্যাগৰ ৰূপ চোৱা হওক)

ন দ্বেষ্ট্যকুশলং কৰ্ম কুশলে নানুষজ্জতে।

ত্যাগী সত্বসমাবিষ্টো মেধাবী ছিন্নসংশয়ঃ ॥ ১০ ॥

হে অৰ্জুন! যি পুৰুষে 'অকুশলং কৰ্ম' অৰ্থাৎ অকল্যাণকাৰী কৰ্মক দ্বেষ নাৰাখে (শাস্ত্ৰবিধি কৰ্মই কল্যাণকাৰী। ইয়াৰ বিৰোধত যিয়ে কৰা হয়, এই লোকৰ বন্ধন, সেইকাৰনে অকল্যাণকাৰী, এনে কৰ্ম) আৰু কল্যাণকাৰী কৰ্মত আসক্তি নাৰাখে যি কৰিব লগা আছিল, সেয়াও বাকী নাথাকিল, এনে সত্বৰে সংযুক্ত পুৰুষ সংশয়হীন, জ্ঞানৱান আৰু ত্যাগী হয়। তেওঁ সকলো ত্যাগ কৰিছে, তথাপিও প্ৰাপ্তীৰ লগতে পূৰ্ণ ত্যাগ হ'ল সন্যাস। আৰু কিবা সৰল পথ থাকিব পাৰে নেকি? ইয়াত কয়-নহয়, চোৱা যাওক -

ন হি দেহভূতা শক্যং ত্যক্ত্বং কৰ্মান্যশেষতঃ।

যস্ত কৰ্মফলত্যাগী স ত্যাগীত্যাভিধীয়তে ॥ ১১ ॥

দেহধাৰী পুৰুষৰ দ্বাৰা (মাত্ৰ শৰীৰেই নহয়, আপুনি যাক দেখিছে।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰা উৎপন্ন সতঃ-ৰজঃ-তমঃ এই তিনি গুণেৰে এই জীৱাত্মক শৰীৰত বান্ধি ৰাখিছে। যেতিয়ালৈকে গুণ জীৱিত থাকে, তেতিয়ালৈকে ই জীৱধাৰী। কিবা ৰূপত শৰীৰ পৰিবৰ্ত্তীত হৈ য়ে থাকে। দেহৰ বাবে যেতিয়ালৈকে জীৱিত থাকে) সম্পূৰ্ণভাৱে সকলো কৰ্ম ত্যাগ কৰা সম্ভৱ নহয়, সেই কাৰণে যি পুৰুষে কৰ্মফলক ত্যাগ কৰে, তেৱে ত্যাগী-এনেদৰে কোৱা হৈছে। সেয়ে যেতিয়ালৈকে শৰীৰৰ কাৰণে জীয়াই থকা হয়, তেতিয়ালৈকে নিয়ত কৰ্ম কৰি থাকা আৰু তাৰ ফল ত্যাগ কৰা। সলনিত কোনো ফলৰ কামনা নকৰা। তেনেদৰে সকামী পুৰুষৰ কৰ্মৰ ফলত থাকে-

অনিষ্টমিষ্টং মিশ্ৰং চ ত্ৰিবিধং কৰ্মনঃ ফলম্।

ভবত্যত্যাগিনাং প্ৰেত্য ন তু সন্ন্যাসিনাং ক্লচিৎ।। ১২।।

সকামী পুৰুষৰ কৰ্মৰ ভাল, বেয়া আৰু মাজৰ এনে তিনি প্ৰকাৰৰ ফল মৃত্যুৰ পাছতো পাই থাকে, জন্ম-জন্মান্তৰলৈ পাই থাকে; কিন্তু - সৰ্বস্বৰ ন্যাস (অন্ত) কৰোঁতা পূৰ্ণ ত্যাগী পুৰুষৰ কৰ্মৰ ফল কোনো কালতো নহয়। এয়াই শুদ্ধ সন্ন্যাস। সন্ন্যাসৰ চৰম উৎকৃষ্ট অৱস্থা। ভাল, বেয়া কৰ্মৰ ফল তথা পূৰ্ণ ন্যাস কালত তাৰো অন্ত, প্ৰশ্ন পূৰা হ'ল। এতিয়া পুৰুষৰ দ্বাৰা শুভ বা অশুভ কৰ্ম হোৱাৰ কাৰণ কি? চোৱা যাওক-

পঐশ্চেতানি মহাবাহো কাৰণানি নিবোধ মে।

সাংখ্যে কৃতান্তে প্ৰোক্তানি সিদ্ধয়ে সৰ্বকৰ্মণাম্।। ১৩।।

হে মহাবাহু! সম্পূৰ্ণ কৰ্মৰ সিদ্ধিৰ বাবে পাট্টা কাৰণ সাংখ্য-সিদ্ধান্তত কোৱা হৈছে। সেইবোৰক তুমি মোৰ পৰা ভালকৈ জানি লোৱা।

অধিষ্ঠানং তথা কৰ্ত্তাকৰণং চ পৃথগ্বিধম্।

বিবিধাশ্চ পৃথক্ চেষ্টা দৈৱং চৈবাত্ৰ পঞ্চমম্।। ১৪।।

এই বিষয়ত কৰ্ত্তা (এই মন), বেলেগ-বেলেগ কৰণ হয় (যাৰ দ্বাৰা কৰা যায়, যদি শুভ হয় তেতিয়া বিবেক, বৈৰাগ্য, শম, দম, ত্যাগ, অনবৰত চিন্তন কৰি থকাৰ প্ৰবৃত্তি কৰণ হয়। যদি অশুভ হয়, তেতিয়াহলে কাম, ক্ৰোধ, বাগ-দেহ, লিপ্সা ইত্যাদি কৰণ হয়। এই বিলাকৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত হয়।) নানা

প্ৰকাৰৰ সুন্দৰ চেষ্টা (অনন্ত ইচ্ছা), আধাৰ (অৰ্থাৎ সাধনা, যি ইচ্ছা হ'ল সাধনা কৰিলে, ইচ্ছা পূৰ্ণ হ'ব ধৰিলে) আৰু পঞ্চমটো কাৰণ হ'ল - দৈৱ অথবা সংস্কাৰ। ইয়াকে পুষ্টি কৰি কয়-

শৰীৰবাঙমনোভিৰ্যৎকৰ্ম প্ৰাৰম্ভতে নৰঃ।

ন্যায়াং বা বিপৰীতং বা পৰিষ্কৃত্যে তস্য হেতবঃ ॥ ১৫ ॥

মনুষ্টই মন, বাণী আৰু শৰীৰেৰে শাস্ত্ৰৰ অনুসৰি বা বিপৰীত যি কৰ্মই আৰম্ভ কৰে, তাত এই পাচঁটা কাৰণেই হয়। কিন্তু এনে হলেও-

তত্ৰৈৱ সতি কৰ্ত্তাৰমাত্মানং কেবলং তু যঃ।

পশ্যত্যকৃতবুদ্ধিহ্নান স পশ্যতি দুৰ্মতিঃ ॥ ১৬ ॥

যি পুৰুষে অশুদ্ধি বুদ্ধিৰ কাৰণে সেই বিষয়ত কেবল্য স্বৰূপ আত্মাক কৰ্ত্তা ৰূপে দেখে, সেই দুৰ্বুদ্ধিয়ে যথার্থনেদেখে অৰ্থাৎ ভগৱানে নকৰে।

এই প্ৰশ্নৰ ওপৰত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই দ্বিতীয় বাৰৰ বাবে জোৰ দিছে। পঞ্চম আধ্যায়ত তেখেতে কৈছে যে সেই প্ৰভূৱে ন কৰে, ন কৰায়, ন ক্ৰিয়াৰ সংযোগ কৰে। তেতিয়াহলে মানুহে কিয় কয়? মোহৰ দ্বাৰা মানুহৰ বুদ্ধি ঢাক খাই গৈছে, সেই কাৰণে যি কোনো ক'ব পাৰে। ইয়াতো কৈছে কৰ্ম হবলৈ পাচঁটা কাৰণ লাগে। তাৰ স্বত্বেও যিয়ে কেবল্য স্বৰূপ পৰমাত্মাক কৰ্ত্তা হিচাবে দেখে, সেই মুঢ় বুদ্ধিয়ে (দুৰ্বুদ্ধি) যথার্থত নেদেখে অৰ্থাৎ ভগৱানে নকৰে, আকৌ ইফালে অৰ্জুনৰ বাবে তেওঁ তালি মাৰি থিয় হৈ থাকে যে কৰ্ত্তা- ধৰ্ত্তাতো ময়ে হওঁ, তুমি নিমিত্ত মাত্ৰ হৈ ঠিয় হোৱা। অন্ততঃ সেই মহাপুৰুষে কি ক'ব বিচাৰিছে?

বস্তুতঃ ভগৱান আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত এটা আকৰ্ষণ ৰেখা আছে। যেতিয়ালৈকে সাধক প্ৰকৃতিৰ সীমাত থাকে, ভগৱানে নকৰে। বহুত ওচৰত থাকিও দ্ৰষ্টা ৰূপতহে থাকে। অনন্য ভাৱেৰে ইষ্টক ড়ৰিলে তেওঁ হৃদয়-দেশত সঞ্চালক ৰূপে হৈ যায়। সাধক প্ৰকৃতিৰ আকৰ্ষণ সীমাৰ পৰা ওলাই তেওঁৰ ক্ষেত্ৰত আহি যায়। এনে অনুৰাগীৰ বাবে তেওঁ তালি বজাই ঠিয় হৈ

থাকে। মাত্ৰ চিন্তন কৰা। প্ৰশ্ন পূৰা হ'ল। আগলৈ চাওঁ-

যস্য নাহঙ্কৃতো ভাবোবুদ্ধিৰ্যস্য ন লিপ্যতে।

হত্বাপি স ইমাঁল্লোকান্ন হন্তি ন নিবধ্যতে।। ১৭।।

যি পুৰুষৰ অন্তঃকৰণত 'মই কৰ্তা' এনে ভাৱ নাই তথা যাৰ বুদ্ধি লিপ্ত নহয়, সেই পুৰুষে এই সকলো লোকক মাৰিলেও বাস্তৱত নেমাৰেও, নেবান্ধেও। লোক সম্বন্ধী সংস্কাৰৰ বিলয় হোৱাই হ'ল লোক সংহাৰ। এতিয়া সেই নিয়ত কৰ্মৰ প্ৰেৰা কেনেকৈ হয়। চোৱা যাওক-

জ্ঞানং জ্ঞেয়ং পৰিজ্ঞাতা ত্ৰিবিধা কৰ্মচোদনা।

কৰণং কৰ্ম কৰ্তেতি ত্ৰিবিধঃ কৰ্মসংগ্ৰহঃ।। ১৮।।

অৰ্জুন! পৰিজ্ঞাতা অৰ্থাৎ পূৰ্ণ জ্ঞাতা মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা 'জ্ঞানং', তেওঁক জনাৰ বিধিৰ দ্বাৰা 'জ্ঞেয়' জনাৰ যোগ্য বস্তুৰ (শ্ৰীকৃষ্ণই আগত কৈছিল যে ময়েই জ্ঞেয়, জনাৰ যোগ্য পদাৰ্থ হওঁ) দ্বাৰা কৰ্ম কৰাৰ প্ৰেৰণা পোৱা যায়। প্ৰথমেতো পূৰ্ণ জ্ঞাতা কোনো মহাপুৰুষৰ আৱশ্যক, তেওঁৰ দ্বাৰা সেই জ্ঞানক জানিবৰ বিধি প্ৰাপ্ত কৰা, লক্ষ্য হ'ল-জনাৰ যোগ্য পদাৰ্থৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখিলেহে কৰ্মৰ প্ৰেৰণা পোৱা যায় আৰু কৰ্তা (মনৰ একাগ্ৰতা) কৰণ (বিবেক, বৈবাগ্য, শম, দম ইত্যাদি) তথা কৰ্ম জনাৰ পৰা কৰ্মৰ সংগ্ৰহ হয়, কৰ্ম একত্ৰিত হ'ব ধৰে। আগত কৈছিল যে প্ৰাপ্তিৰ পিছত সেই মহাপুৰুষৰ কৰ্ম কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাথাকে আৰু এৰি দিলেও কোনো লোকচান নহয়; তথাপিও লোক সংগ্ৰহ অৰ্থাৎ পৰবৰ্তী সকলৰ হৃদয়ত কল্যাণকাৰী সাধনৰ সংগ্ৰহৰ বাবে কৰ্ম কৰি থাকে। কৰ্তা, কৰণ আৰু কৰ্মৰ দ্বাৰা এওঁলোকৰ সংগ্ৰহ হয়। জ্ঞান, কৰ্ম আৰু কৰ্তাৰো তিনিটা প্ৰকাৰ আছে-

জ্ঞানং কৰ্ম চ কৰ্তা চ ত্ৰিধৈব গুণভেদতঃ।

প্ৰোচ্যতে গুণসংখ্যানে যথাবচ্ছনুতান্যপি।। ১৯।।

জ্ঞান, কৰ্ম আৰু কৰ্তাৰো গুণৰ ভেদেৰে সংখ্যা শাস্ত্ৰত তিনি প্ৰকাৰৰ

বুলি কোৱা হৈছে, তাকো তুমি যথাযথ ভাৱে শুনা। প্ৰস্তুত আছে প্ৰথমে জ্ঞানৰ ভেদ-

সৰ্বভূতেশু যেনৈক্যং ভাৱমব্যয়মীক্ষতে।

অবিভক্তং বিভক্তেশু তজ্জ্ঞানং বিদ্ধি সাত্বিকম্ ॥ ২০ ॥

হে অৰ্জুন! যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা মনুষ্যই বেলেগে-বেলেগে সকলো ভূত-প্ৰাণীত এক অবিনাশী পৰমাত্মা ভাৱকে বিভাগ নোহোৱা একৰস ভাৱে দেখে, সেই জ্ঞানক তুমি সাত্বিক জ্ঞান বুলি জানা।

জ্ঞান হ'ল প্ৰত্যক্ষ অনুভূতি, যাৰ লগত গুণৰো শেষ হৈ যায়। এয়াই হ'ল জ্ঞানৰ পৰিপক্ক অৱস্থা। এতিয়া ৰাজস জ্ঞান চোৱা যাওক-

পৃথক্‌ত্বেন তু যজ্জ্ঞানং নানাভাৱান্‌পৃথগ্বিধান।

বেত্তি সৰ্বেষু ভূতেশু তজ্জ্ঞানং বিদ্ধি ৰাজসম্ ॥ ২১ ॥

যি জ্ঞানে সম্পূৰ্ণ ভূত-প্ৰাণীক ভিন্ন প্ৰকাৰৰ বুলি বেলেগে-বেলেগে ভাৱে যে এইটো ভাল, এইটো বেয়া- এনে জ্ঞানক তুমি ৰাজস জ্ঞান বুলি জানা। এনে স্থিতি তোমাৰ যদি আছে, তেতিয়াহলে তোমাৰ জ্ঞানো ৰাজসী স্তৰতে আছে। এতিয়া চোৱা যাওক তামস জ্ঞান-

যতু কৃৎস্নবদেকস্মিন কাৰ্যে সক্তমহৈতুকম্।

অতদ্ধাৰ্থৰদল্লগ্নঃ তৎতামসমুদাহতম্ ॥ ২২ ॥

যি জ্ঞান শৰীৰতেই সম্পূৰ্ণতাৰ আসক্ত, যুক্তিহীন অৰ্থাৎ যাৰ পিছত কোনো ক্ৰিয়া নাই, তত্ত্বৰ অৰ্থ স্বৰূপ পৰমাত্মাক জনাৰ পৰা আতঁৰি ৰাখোতা আৰু তুচ্ছ, তেনে জ্ঞানক তামস জ্ঞান বুলি কোৱা হয়। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে কৰ্মৰ তিনিটা ভেদ-

নিয়তং সঙ্গৰহিতমৰাগদ্বেষতঃ কৃতম।

অফলপ্ৰেপ্সুনা কৰ্মযৎতৎসাত্বিক মুচ্যতে ॥ ২৩ ॥

যি কৰ্ম 'নিয়তম্'-শাস্ত্ৰ-বিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত (অন্য নহয়) সংগদোষ

আৰু ফলক ইচ্ছা নকৰা পুৰুষৰ দ্বাৰা বাগ-দ্বেষ নকৰাকৈ কৰা হয়, সেই কৰ্মক সাত্বিক কৰ্ম বুলি কোৱা হয় নিয়ত কৰ্ম আৰাধন হ'ল চিন্তন, যি পৰমত প্ৰৱেশ কৰাব পাৰে।

যত্নু কামেপ্সুনা কৰ্ম সাহক্কাৰেণ বা পুনঃ।

ক্ৰিয়তে বহুলায়াসং তদ্ৰাজসমুদাহতম্ ॥ ২৪ ॥

যি কৰ্ম বহু পৰিশ্ৰমযুক্ত, ফলৰ ইচ্ছা কৰোঁতা আৰু অহংকাৰযুক্ত পুৰুষৰ দ্বাৰা কৰা হয়, সেই কৰ্মক ৰাজস কৰ্ম বুলি কোৱা হয়। এই পুৰুষে নিয়ত কৰ্মকেই কৰে; কিন্তু প্ৰাৰ্থক্য ইমানেই যে ফলৰ ইচ্ছা আৰু অহংকাৰ যুক্ত হোৱা বাবে তেওঁৰ দ্বাৰা কৰা কৰ্মক ৰাজস কৰ্ম কোৱা হয়। এতিয়া চোৱা যাওক তামস কৰ্ম-

অনুবন্ধং ক্ষয়ং হিংসামনবেক্ষ্য চ পৌৰুষম্।

মোহাদাৰভ্যতে কৰ্ম যৎতৎ তামসমুচ্যতে ॥ ২৫ ॥

যি কৰ্ম অন্ততঃ নষ্ট হোৱা বিধৰ, হিংসা-সামৰ্থ্য বিচাৰ নকৰাকৈ মাত্ৰ মোহত পৰি আৰম্ভ কৰা হয়। সেই কৰ্মক তামস কৰ্ম বুলি কোৱা হয়। স্পষ্ট যে এই কৰ্ম শাস্ত্ৰ-বিধিৰ নিয়ত কৰ্ম নহয়। তাৰ মাজত ভ্ৰান্ত ধাৰণা আছে। এতিয়া চোৱা হওক কৰ্ত্তাৰ লক্ষণ-

মুক্তসঙ্গোহনহংবাদী ধৃত্যৎ সাহসমগ্নিত্ত্ব।

সিদ্ধ্যসিদ্ধৌনিৰ্বিকাৰঃ কৰ্ত্তা সাত্বিক উচ্যতে ॥ ২৬ ॥

যি কৰ্ত্তাই সংগ-দোষ ৰহিত হৈ, অহংকাৰ বচন নোকোৱাকৈ, ধৈৰ্য আৰু উৎসাহ যুক্ত হৈ কাৰ্য্য সিদ্ধি হোৱা অথবা নোহোৱাত কোনো হৰ্ষ-বিষাদ বিকাৰহীন হৈ কৰ্মত (অহৰ্নিশে) প্ৰবৃত্ত হয়, সেই কৰ্ত্তাক সাত্বিক বুলি কোৱা হয়। এয়াই উত্তম সাধকৰ লক্ষণ। কৰ্ম সেয়াই- নিয়ত কৰ্ম।

বাগী কৰ্মফলপ্ৰেপ্সুৰ্নুদ্ধৌ হিংসাত্মকোহশুচিঃ।

হৰ্ষ শোকাগ্নিতঃ কৰ্ত্তা ৰাজসঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ॥ ২৭ ॥

আসক্তিয়ুক্ত, কৰ্মফলৰ ইচ্ছা ৰাখোঁতা, লুভিয়া, আত্মাক কষ্ট দিওঁতা,

পবিত্ৰ নথকা আৰু হৰ্ষ-বিষাদত যি লিপ্ত হৈ আছে, তেনে কৰ্ত্তাক ৰাজস কৰ্ত্তা বুলি কোৱা হয়।

অযুক্তঃ প্ৰাকৃতঃ স্কন্ধঃ শঠো নৈষ্কৃতিকোহলসঃ।
বিষাদী দীৰ্ঘসূত্ৰী চ কৰ্ত্তা তামস উচ্যতে।। ২৮।।

যি চঞ্চল চিত্ত থকা, অসত্য, জেদি, ধূৰ্ত, অন্যৰ কাৰ্য্যত বাধা দিওঁতা, বিষাদৰ স্বভাৱ থকা, এলেহুৱা আৰু দীৰ্ঘসূত্ৰী যে পাছত কৰিম এনে ভাৱত থকা, সেই কৰ্ত্তাক তামস কৰ্ত্তা বোলা হয়। দীৰ্ঘসূত্ৰীয়ে কালিলৈ কৰিম বুলি সাৰে যদিও কৰাৰ ইচ্ছা তেওঁৰ থাকে। এইদৰে কৰ্ত্তাৰ লক্ষণ পুৰা হ'ল। এতিয়া যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই নতুন প্ৰশ্ন উঠালে যে বুদ্ধি, ধাৰণা আৰু সুখৰ লক্ষণ কি?

বুদ্ধেৰ্ভেদং ধৃতেশ্চৈব গুণতস্ত্ৰিবিধং শণু।
প্ৰোচ্যমানমশেষেন পৃথক্‌ত্বেন ধনঞ্জয়।। ২৯।।

ধনঞ্জয়! বুদ্ধি আৰু ধাৰণা শক্তিবো গুণৰ কাৰণ তিনি প্ৰকাৰৰ ভেদ সম্পূৰ্ণ বিভাগেৰে সৈতে মোৰ পৰা শুনা-

প্ৰবৃত্তিং চ নিবৃত্তিং চ কাৰ্য্যকাৰ্যে ভয়াভয়ে।
বন্ধং মোক্ষং চ যা বেত্তি বুদ্ধিঃ সা পাৰ্থ সাত্বিকী।। ৩০।।

হে পাৰ্থ! প্ৰবৃত্তি আৰু নিবৃত্তিক, কৰ্ত্তব্য আৰু অকৰ্ত্তব্যক, ভয় আৰু অভয়ক তথা বন্ধন আৰু মোক্ষক যি বুদ্ধিয়ে যথার্থ ভাৱে জানে, সেই বুদ্ধিক সাত্বিক বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ পৰমাত্ম-পথ, আগম-নিগমৰ পথ উত্তম প্ৰকাৰে জনাই হ'ল সাত্বিক বুদ্ধি। যথা-

যয়া ধৰ্মমধৰ্মং চ কৰ্য্যং চাকাৰ্য্যমেব চ।
অযথাবৎপ্ৰজানাতি বুদ্ধিঃ সা পাৰ্থ ৰাজসী।। ৩১।।

পাৰ্থ যি বুদ্ধিৰ দ্বাৰা মনুষ্যই ধৰ্ম আৰু অধৰ্মক তথা কৰ্ত্তব্য আৰু অকৰ্ত্তব্যক যথাযথ ভাৱে নাজানে, আধৰুৱাকৈ জানে, সেই বুদ্ধি ৰাজসী হয়। এতিয়া তামসী বুদ্ধিৰ স্বৰূপ চাওঁ-

অধৰ্মং ধৰ্মমিতি যা মন্যতে তমসাবৃতা।

সৰ্বাৰ্থান্বিপৰীতাংশ্চ বুদ্ধিঃ সা পাৰ্থ তামসী ॥ ৩২ ॥

হে পাৰ্থ! তমোগুণেৰে ঢাক খাই থকা যি বুদ্ধি অধৰ্মক ধৰ্ম বুলি ভাৱে তথা সম্পূৰ্ণ হিতক বিপৰীত হে দেখে, তেনে বুদ্ধিক তামসী বুলি কোৱা হয়।

ইয়াত ত্ৰিশ শ্লোকৰ পৰা বত্ৰিশ শ্লোকলৈকে বুদ্ধিৰ তিনিটা ভেদ কোৱা হ'ল। প্ৰথমে যি বুদ্ধিয়ে কি কাৰ্য্যত নিবৃত্তি হ'ব লাগিব, কোনটো কৰ্তব্য আৰু কোনটো অকৰ্তব্য, ইয়াক ভালদৰে জনায়, সেই বুদ্ধি সাত্বিক হয়। যি বুদ্ধিয়ে কৰ্তব্য-অকৰ্তব্যক আধৰুৱাকৈ জানে যথাযথ ভাৱে নাজানে, তেনে বুদ্ধি ৰাজসী আৰু অধৰ্মক ধৰ্ম, নশ্বৰক শাস্ত তথা হিতক অহিত, এনেদৰে বিপৰীত ভাৱে জনা বুদ্ধি হ'ল তামসী। এইদৰে বুদ্ধিৰ ভেদ সমাপ্ত হ'ল। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে দ্বিতীয় প্ৰশ্ন 'ধৃতি' ধাৰনা সম্পৰ্কে তিনিটা ভেদ-

ধৃত্যা যয়া ধাৰয়তে মনঃ প্ৰাণেন্দ্ৰিয় ক্ৰিয়াঃ।

যোগেনাব্যভিচাৰণ্যা ধৃতিঃ সা পাৰ্থ সাত্বিকী ॥ ৩৩ ॥

'যোগেন' যৌগিক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা 'অব্যভিচাৰিণী' যোগ চিন্তনৰ বাদে অন্য কোনো স্ফুৰণ হোৱাই হ'ল ব্যভিচাৰ, চিন্তনৰ ভ্ৰমেই হ'ল ব্যভিচাৰ; সেয়ে এনে অব্যভিচাৰিণী ধাৰণাৰ দ্বাৰা মনুষ্যই মন, প্ৰাণ আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ ক্ৰিয়া সমূহক যি ধাৰণ কৰে, সেইধাৰণা সাত্বিকী। অৰ্থাৎ মন, প্ৰাণ আৰু ইন্দ্ৰিয়ক ইষ্টৰ দিশত ঘূৰাই দিয়াই হ'ল সাত্বিক ধাৰণা। তথা-

যয়া তু ধৰ্মকামাৰ্থান্ ধৃত্যাধাৰয়তেহৰ্জুন।

প্ৰসঙ্গেন ফলাকাঙ্ক্ষী ধৃতিঃ সা পাৰ্থ ৰাজসী ॥ ৩৪ ॥

হে পাৰ্থ! ফলৰ ইচ্ছা কৰোঁতা মনুষ্যই অতি আসক্তিতে যি ধাৰণাৰ দ্বাৰা মাত্ৰ ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কামৰ ধাৰণা কৰে (মোক্ষৰ নহয়) সেই ধাৰণা ৰাজসী হয়। এই ধাৰণাতো লক্ষ্য একেটাই, মাত্ৰ কামনা। যি কৰে, তাৰ সলনি বিচাৰে। এতিয়া তামসী ধাৰনাৰ লক্ষণ চোৱা যাওক-

যয়া স্বপ্নং ভয়ং শোকং বিষাদং মদমেব চ।

ন বিনুশ্ৰতি দুৰ্মেধা ধৃতিঃ সা পাৰ্থ তামসী ॥ ৩৫ ॥

হে পাৰ্থ! দুষ্ট বুদ্ধি থকা মনুষ্যই যি ধাৰণাৰ দ্বাৰা নিদ্ৰা, ভয়, চিন্তা,

দুখ আৰু অভিমানকো (নেৰে, এই সকলোকে) ধাৰণ কৰি থাকে, সেই ধাৰণা তামসী হয়। এই প্ৰশ্ন পম্পূৰ্ণ হ'ল। অন্য প্ৰশ্ন হ'ল, সুখ-

সুখং ত্বিদানীং ত্ৰিবিধং শৃণু মে ভৰতৰ্ষভ।
অভ্যাসাদ্ৰমতে যত্র দুঃখান্তং চ নিগচ্ছতি ॥ ৩৬ ॥

অৰ্জুন! এতিয়া সুখৰো তিনি প্ৰকাৰ মোৰ পৰা শুনা, তাৰ ভিতৰৰ যি সুখত সাধকে অভ্যাসৰ দ্বাৰা ব্ৰমণ কৰি থাকে অৰ্থাৎ চিত্তক নিৰোধ কৰি ইষ্টত ব্ৰমণ কৰি থাকেআৰু যি দুখৰো অন্ত কৰিব পৰা হয়। তথা-

যৎতদগ্ৰে বিষমিব পৰিণামেহমৃতোপমম্।
তৎসুখং সাত্ত্বিকং প্ৰোক্তমাত্ম বুদ্ধিপ্ৰসাদজম্ ॥ ৩৭ ॥

উপৰোক্ত সুখ সাধনাৰ আৰম্ভনীত যদিওবিহ সদৃশ অনুভৱ হয় (প্ৰ!াদক ফাঁচিত ওলমোৱা হৈছিল, মীৰাক বিষ পান কৰোৱা হৈছিল। কবীৰে কয়- 'সুখিয়া সব সংসাৰ হ্যায়, খায়ে অওব সোয়ে। দুখিয়া দাস কবীৰ হ্যায়, জাগে অউব ৰোবে' সেয়ে আৰম্ভনীত বিষৰ দৰে হয়) কিন্তু পৰিণামত অমৃততুল্য হয়, অমৃত তত্ৰক দিব পৰা হয়। সেয়ে আত্ম-বিষয়ক বুদ্ধিৰ প্ৰসাদত উৎপন্ন হোৱা সুখ সাত্ত্বিক সুখ বুলি কোৱা হৈছে। তথা-

বিষয়েन्द्रিয়সংযোগাদযৎতদগ্ৰেহমৃতোপমম্।
পৰিণামে বিষমিব তৎসুখং ৰাজসং স্মৃতম্ ॥ ৩৮ ॥

যি সুখ বিষয় আৰু ইन्द्रিয় সমূহৰ সংযোগত হয়, সেই সুখ যদিও ভোগৰ সময়ত অমৃতৰ দৰে লাগে, কিন্তু পৰিণামত বিষৰ সদৃশ হয়; কিয়নো জন্ম-মৃত্যুৰ কাৰণ হয়, তেনে সুখক ৰাজস সুখ বুলি কোৱা হৈছে। তথা-

যদগ্ৰে চানুবন্ধে চ সুখং মোহনমাত্মনঃ।
নিদ্ৰালস্য প্ৰমাদোখং তন্ত্ৰামসমুদাহতম্ ॥ ৩৯ ॥

যি সুখ ভোগৰ সময়ত আৰু পৰিণামতো আত্মক মোহত পেলায়, নিদ্ৰা 'যা নিশা সৰ্বভূতানাং'জগতৰ নিচাত অচেতন হৈ থাকে, আলস্য আৰু বৃথা চেপ্টাৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা সুখক তামস সুখ বোলা হৈছে। এতিয়া যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই গুণৰ সীমা বিষয়ে কয়, যি সকলোৰে পিছত লাগি আছে-

ন তদস্তি পৃথিব্যাং বা দিবি দেবেষু বা পুনঃ।

সত্ত্বং প্রকৃতিজৈর্মুক্তং যদেভিঃ স্যাৎ ত্ৰিভিগুণৈঃ ॥ ৪০ ॥

হে অৰ্জুন! পৃথিবীত, স্বৰ্গত অথবা দেৱতা সকলৰ ভিতৰতো এনে প্ৰাণী নাই, যি প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা তিনিটা গুণৰ পৰা বাদ পৰি আছে। অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাৰ পৰা ধৰি কীট-পতঙ্গলৈকে জগত ক্ষণ ভঙ্গুৰ হয়, মৰা জীৱ হয়, এই তিনিও গুণৰ অন্তৰ্গত সকলো হয়, অৰ্থাৎ দেৱতা সকলো এই তিনি গুণৰ বিকাৰ হয়, নশ্বৰ হয়।

ইয়াত বাহ্যিক দেৱতাৰ নাম যোগেশ্বৰে চতুৰ্থ বাৰৰ বাবে লৈছে। সাত আধ্যাতন আৰু সোতৰ আৰু এই গুৰুৰ আধ্যাতন লৈছে। এইসকলোৰে এটাই অৰ্থ যে দেৱতা এই তিনি গুণৰে অন্তৰ্গত। যি জনে এওঁলোকক পূজা কৰে, নশ্বৰৰে পূজা কৰে।

ভাগৱতৰ দ্বিতীয় স্কন্ধত মহৰ্ষি শুক আৰু পৰীক্ষিতৰ প্ৰসিদ্ধ আখ্যান আছে, যত উপদেশ দি তেওঁ কৈছে যে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ প্ৰেমৰ বাবে শংকৰ-পাৰ্বতীক, আৰোগ্যৰ বাবে অশ্বিনী কুমাৰক, বিজয়ৰ বাবে ইন্দ্ৰক আৰু ধনৰ বাবে কুব্ৰৰ পূজা কৰে। এইদৰে বিভিন্ন কামনাৰ বিষয়ে কৈ শেষত এইটো নিৰ্ণয় দিলে যে সম্পূৰ্ণ কামনাৰ পূৰ্ত্তী আৰু মোক্ষৰ বাবেতো একমাত্ৰ নাৰায়নৰ পূজা কৰা উচিত। ‘তুলসী মূলহিঁ সীঁচিয়ে, ফুলই ফলই অঘাই’ সেয়ে সৰ্বব্যাপী প্ৰভুৰ স্মৰণ কৰক, যাৰ পূৰনৰ বাবে সদগুৰুৰ শৰণ, নিষ্কপট ভাৱেৰে প্ৰশ্ন কৰা আৰু সেৱা কৰা একমাত্ৰ উপায় আছে। আসুৰী আৰু দৈৱ সম্পদ অন্তঃকৰনৰ দুটা বৃত্তি, য’ত দৈৱ সম্পদ পৰমদেৱ পৰমাত্মাৰ দিক্‌দৰ্শন কৰায়, সেই কাৰণে দৈৱ সম্পদ কোৱা হয়, কিন্তু এইটোও তিনি গুণৰ ভিতৰতে থাকে। গুণ শাস্ত হোৱাৰ পিছত এইবোৰো শাস্ত হৈ যায়। তাৰ পিছত সেই আত্মতৃপ্ত যোগীৰ বাবে কোনো কৰ্তব্য বাকী নাথাকে।

এতিয়া প্ৰস্তুত আছে আগৰ পৰাই আৰম্ভ হোৱা প্ৰশ্ন বৰ্ন-ব্যৱস্থা। বৰ্ণ জন্ম প্ৰধাননে বা কৰ্মৰ পৰা পাব পৰা অন্তঃকৰণৰ যোগ্যতাৰ নাম? এই বিষয়ে চোৱা যাওক-

ব্ৰাহ্মণক্ষত্ৰিয়বিশাং শূদ্ৰাণাং চ পৰন্তপ।

কৰ্মাণি প্ৰবিভক্তানি স্বভাৱপ্ৰভৱৈৰুণৈঃ ॥ ৪১ ॥

হে পৰম্পৰা! ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শুদ্ৰৰ কৰ্ম স্বভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন গুণৰ দ্বাৰা বিভক্ত কৰা হৈছে। স্বভাৱত সাত্ত্বিক গুণ থাকিলে আপুনি নিৰ্মল হ'ব, ধ্যান-সমাধিৰ ক্ষমতা থাকিব। তামস গুণ হলে আলস্য, নিদ্ৰা, প্ৰমাদ থাকিব; তেনে শুদ্ৰৰ কৰ্ম আপোনাৰ পৰা হ'ব। যি গুণ কাৰ্য্যৰত হৈ আছে, সেয়েই আপোনাৰ বৰ্ণ, স্বৰূপ। এইদৰে অৰ্দ্ধ সাত্ত্বিক আৰু অৰ্দ্ধ ৰাজসত এক বৰ্গ ক্ষত্ৰিয়ৰ হয় আৰু আধাতকৈ কম তামস তথা বিশেষ ৰাজসৰ দ্বাৰা দ্বিতীয় বৰ্গ বৈশ্যৰ হয়।

এই প্ৰশ্নক যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই ইয়াত চতুৰ্থ বাৰৰ বাবে উত্থাপন কৰিছে। দুই আধ্যাত এই চাৰি বৰ্ণৰ ভিতৰত এটা ক্ষত্ৰিয়ৰ নাম লৈছে যে ক্ষত্ৰিয়ৰ বাবে যুদ্ধতকৈ শ্ৰেয়তৰ কোনো পথ নাই। তৃতীয় আধ্যাত তেখেতে কৈছিল যে দুৰ্বল গুণ থকা জনেও তেওঁৰ স্বভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা যোগ্যতা অনুসৰি ধৰ্মত প্ৰবৃত্তি হয়, আৰু তাত যদি মৃত্যুও হয়, সেয়া পৰম কল্যানকাৰক, অন্যৰ নকল কৰাটো কিন্তু ভয়াবহ। চতুৰ্থ আধ্যাত কৈছিল যে চাৰি বৰ্ণৰ সৃষ্টি ময়ে কৰিছো। তেতিয়াহলে মানুহক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিলেনে? কয়-নহয়, - গুণৰ যোগ্যতাৰ দ্বাৰা কৰ্মক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভগোৱা হৈছে। ইয়াত গুণ এটা মাত্ৰ, তাৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি কৰ্ম কৰাৰ ক্ষমতাক চাৰিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ শব্দ অনুসৰি কৰ্ম একমাত্ৰ অব্যক্ত পুৰুষৰ প্ৰাপ্তীৰ ক্ৰিয়া হৈছে। ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তীৰ আচৰণ হ'ল- আৰাধনা, যাৰ আৰম্ভণী মাত্ৰ এক ইষ্টৰ শ্ৰদ্ধাৰ দ্বাৰাহে হয়। চিন্তনৰ বিধি বিশেষ আছে, যাক আগতে কৈ অহা হৈছে, এই যজ্ঞাৰ্থ কৰ্মক চাৰিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। এতিয়া কেনেদৰে বুজিব পৰা যায় যে মোৰ কি গুণ আছে আৰু কোন শ্ৰেণীৰ হয়? এই বিষয়ে কয়-

শমো দমস্তপঃ শৌচং ক্ষান্তিৰাজবমেৰ চ।

জ্ঞানং বিজ্ঞানমাস্তিক্যং ব্ৰহ্মকৰ্ম স্বভাবজম্ ॥ ৪২ ॥

মনৰ শমন, ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ দমন, পূৰ্ণ প্ৰতিভা, মন-বাণী আৰু শৰীৰক ইষ্টৰ অনুৰূপে তপোৱা, ক্ষমাভাৱ, মন, ইন্দ্ৰিয় সমূহ আৰু শৰীৰৰ সম্পূৰ্ণ সৰল ভাৱ, আস্তিক্য বুদ্ধি অৰ্থাৎ এক ইষ্টত প্ৰকৃত আস্থা, জ্ঞান অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰ

উপলব্ধি কৰিব পৰা, বিজ্ঞান অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰ দ্বাৰা পাব পৰা নিৰ্দেশৰ জাগৃত হোৱা, তাৰ অনুসৰি চলিব পৰা ক্ষমতা প্ৰাপ্ত, এই সকলো স্বভাৱেৰে উৎপন্ন ব্ৰাহ্মণৰ কৰ্ম; অৰ্থাৎ যেতিয়া স্বভাৱত এই যোগ্যতা সমূহ পোৱা হয়, কৰ্ম ধাৰাবাহিক হৈ স্বভাৱত পৰিণত হয়, তেতিয়া তেওঁ ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ কৰ্ত্তা হয়।
তথা-

শৌৰ্যং তেজো ধৃতিৰ্দাক্ষ্যং যুদ্ধে চাপ্যপলায়নম্।

দানমীশ্বৰভাবশ্চ ক্ষাত্ৰং কৰ্ম স্বভাৱজম্ ॥ ৪৩ ॥

বীৰত্বভাৱ, ঈশ্বৰীয় তেজ প্ৰাপ্ত, ধৈৰ্য্য, চিন্তনত দক্ষতা, অৰ্থাৎ ‘কৰ্মসু কৌশলম্’ কৰ্ম কৰাৰ দক্ষতা, প্ৰকৃতিৰ লগত সংঘৰ্ষ কৰি নপলোৱা স্বভাৱ, দান অৰ্থাৎসৰ্বস্বৰ সমপৰ্ণ, সকলো ভাৱত স্বামীভাৱ অৰ্থাৎ ঈশ্বৰ ভাৱ, এই সকলো ক্ষত্ৰিয়ৰ ‘স্বভাৱজম্’ স্বভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা কৰ্ম। স্বভাৱত এই যোগ্যতা থাকিলে, সেই কৰ্ত্তা ক্ষত্ৰিয় হয়। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে বৈশ্য তথা শুদ্ৰৰ স্বৰূপ-

কৃষিগৌৰক্ষ্যবাণিজ্যংবৈশ্যকৰ্মস্বভাৱজম্।

পৰিচযাত্মকং কৰ্ম শূদ্ৰস্যাপি স্বভাৱজম্ ॥ ৪৪ ॥

কৃষি, গোৰক্ষা আৰু ব্যৱসায় বৈশ্যৰ স্বাভাৱিক কৰ্ম। গো-পালনেই কিয়? ম’হ মাৰিবনে? ছাগলী নাৰাখিবনে? এনে একো নহয়। সূদূৰ বৈদিক কালত ‘গো’ শব্দ অন্তঃকৰণ আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ বাবে প্ৰচলিত আছিল। গো-ৰক্ষাৰ অৰ্থ হ’ল ইন্দ্ৰিয়ৰ ৰক্ষা। বিবেক, বৈৰাগ্য, শম, দমৰ দ্বাৰা ইন্দ্ৰিয়সমূহ সুৰক্ষিত হয় আৰু কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহৰ দ্বাৰা এইবোৰ বিভক্ত হৈ যায়, ক্ষীণ হৈ যায়। আত্মিক সম্পদহে স্থিৰ সম্পদ। এইটো নিজা ধন, যি এবাৰ পালে সদায় লগতে থাকে। প্ৰকৃতিৰ দম্ভৰ মাজৰ পৰা লাহে লাহে সংগ্ৰহ কৰাই হ’ল ব্যৱসায় ‘বিদ্যা ধনম্ সৰ্বধন প্ৰধানম্’ ইয়াক আৰ্জন কৰাই হ’ল বাণিজ্য। খেতি? শৰীৰেই এটা ক্ষেত্ৰ। ইয়াৰ অন্তঃৰালত সীচাঁ বীজ সংস্কাৰ-ৰূপত ভাল-বেয়া হৈ ওলায়, অৰ্জুন! এই নিষ্কাম কৰ্ম বীজ অৰ্থাৎ আৰম্ভণীৰ নাশ নহয়। (তাৰ ভিতৰত কৰ্মৰ ই তৃতীয় শ্ৰেণীৰ কৰ্ম অৰ্থাৎ ইষ্ট চিন্তনৰ নিয়ত কৰ্ম) পৰমতত্ত্বৰ চিন্তনৰ যি বীজ এই ক্ষেত্ৰত পৰে, তাক সুৰক্ষিত ৰাখি তাত আহিব পৰা বিজাতীয় বিকাৰৰ নিৰাকৰণ কৰি যোৱাই হ’ল খেতি।

কৃষি নিৰাবহিঁ চতুৰ কিসানা।

জিমি বুধ তজহিঁ মোহ মদ মানা।।(মানস, ৪/১৪/৮)।।

এইদৰে ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ সুৰক্ষা ৰখা তথা প্ৰকৃতিৰ দ্বন্দ্বৰ পৰা আত্মিক সম্পত্তিৰ সংগ্ৰহণ কৰা আৰু এই ক্ষেত্ৰত পৰমতত্বৰ চিন্তনৰ সম্বৰ্দ্ধন- এয়া হ'ল বৈশ্য শ্ৰেণীৰ কৰ্ম। শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি ' যজ্ঞশিষ্টাশিনিঃ' পূৰ্ণ কালত যজ্ঞই যি দিয়ে, সেয়া হ'ল- পৰাৎপৰ ব্ৰহ্ম। তাক পান কৰা সন্তুজন সম্পূৰ্ণ পাপৰ পৰা মুক্ত হয় আৰু তাৰে লাহে লাহে চিন্তন ত্ৰিণাৰ দ্বাৰা বীজাৰোপন হয়। তাৰ সুৰক্ষা হ'ল খেতি। বৈদিক শাস্ত্ৰত অন্নৰ অৰ্থ হ'ল পৰমাত্মা। সেই পৰমাত্মাই হ'ল একমাত্ৰ অশন, অন্ন। চিন্তনৰ পূৰ্ণ কালত এই আত্মা পূৰ্ণতঃ তৃপ্ত হৈ যায়, পুনৰ কেতিয়াও অতৃপ্ত নাথাকে, অহা-যোৱা নাথাকে। এই অন্নৰ বীজক সুৰক্ষা দি আগ বঢ়াই হ'ল কৃষি। নিজতকৈ উন্নত অৱস্থা থকা, প্ৰাপ্তীৱান গুৰুজনৰ সেৱা কৰা শুদ্ৰৰ স্বভাৱজাত কৰ্ম। শুদ্ৰৰ অৰ্থ নীচ নহয়, আনকি অল্পজ্ঞ। নিম্ন শ্ৰেণীৰ সাধকেই শুদ্ৰ। প্ৰবেশিকা শ্ৰেণীৰ সেই সাধকে পৰিচৰ্যাৰ পৰা আৰম্ভ কৰা উচিত। লাহে-লাহে সেৱাৰ দ্বাৰা তাৰ হৃদয়ত সেই সংস্কাৰ সমূহৰ সৃজন হব আৰু ক্ৰমশঃ গৈ সি বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয় আৰু ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ কৰিব। স্বভাৱ পৰিৱৰ্ত্তন হয়। বস্তুতঃ এই বৰ্ণ অতি উত্তম, উত্তম, মধ্যম আৰু নিকৃষ্ট এই চাৰিটা অৱস্থা হয়, কৰ্ম পথত গৈ থকা সাধকৰ তল-ওপৰ এই চাৰিটা খটখটি হয়; কিয়নো কৰ্ম একেই নিয়ত কৰ্ম। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে স্বভাৱত যেনে যোগ্যতা, তাৰ পৰাই আৰম্ভ। এইটো চাওক-

স্বৈ স্বৈ কৰ্মণ্যভিৰতঃ সংসিদ্ধিং লভতে নৰঃ।

স্বকৰ্মনিৰতঃ সিদ্ধিং যথা বিন্দতি তচ্ছণু।। ৪৫।।

নিজৰ নিজৰ স্বভাৱত পোৱা যোগ্যতাৰ অনুসৰি কৰ্মত লগা মনুষ্যই - ভগৱৎপ্ৰাপ্তীৰূপী পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰে। আগতে কৈছিলে- এই কৰ্ম কৰিয়েই তুমি পৰম সিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰিবা। কোন কৰ্ম কৰি? অৰ্জুন। তুমি শাস্ত্ৰ-বিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্ম, যজ্ঞাৰ্থ কৰ্মকে কৰ। এতিয়া স্ব-কৰ্ম কৰাৰ ক্ষমতা অনুসৰি কৰ্মত লগা মনুষ্যই পৰমসিদ্ধি কেনেদৰে প্ৰাপ্ত কৰে, সেই বিধি তুমি মোৰ পৰা শুনা। ধ্যান দিয়া-

যতঃ প্ৰবৃত্তিভূতানাং যেন সৰ্বমিদং ততম্।

স্বকৰ্মণা তমভ্যৰ্য্য সিদ্ধিং বিন্দিতি মানবঃ।। ৪৬।।

যি পৰমাত্মাৰ দ্বাৰা সকলো ভূত-সমূহ হ'ল, যাৰ দ্বাৰা এই সম্পূৰ্ণ জগত ব্যাপ্ত হৈ আছে, সেই পৰমেশ্বৰক নিজৰ স্বভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা কৰ্মৰ দ্বাৰা অৰ্চনা কৰি মানৱে পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰে। সেয়ে পৰমাত্মাৰ ভাৱনা আৰু পৰমাত্মাৰে সৰ্বাঙ্গীণ অৰ্চনা আৰু ক্ৰমশঃ তেওঁৰ বিধিত চলাই আৱশ্যক। যেনেদৰে কোনো উচ্চ শ্ৰেণীত বহিলে তলৰো হেৰাই থাকিব, উচ্চতো নাপাবই। সেয়ে এই কৰ্ম পথত ক্ৰমবদ্ধ ভাৱে চলাবহে বিধান আছে। যেনে ১৮/৬ ত এই বিষয়ে কোৱা হৈছে। এই বিষয়ত পুণঃ জোৰ দি কৈছে যে আপুনি লাগিলে অল্পজুই হৈ থাকক তাৰ পৰাই আৰম্ভ কৰক। সেই বিধি হ'ল- পৰমাত্মাৰ প্ৰতি সমপণ।

শ্ৰেয়ান্‌স্বধৰ্মো বিগুণঃপৰধৰ্মাৎস্বনুষ্ঠিতাৎ।

স্বভাবনিয়তং কৰ্ম কুৰ্বন্নাপ্নোতি কিল্বিষম্।। ৪৭।।

ভালদৰে অনুষ্ঠান কৰা আনৰ ধৰ্মতকৈ গুণহীন নিজৰ ধৰ্মই কল্যাণকাৰী হয়। 'স্বভাব নিয়তং' স্বভাৱৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা কৰ্ম কৰি মনুষ্যই পাপ অথবা অহা-যোৱাত প্ৰাপ্ত নহয়। প্ৰায় সাধকৰ ভাৱ হয় যে মই সেৱাই কৰি থাকিম। তেওঁ ধ্যানতে থাকে। ভাল গুণৰ কাৰণে তেওঁৰ সন্মান বাঢ়ে। কিন্তু হঠাৎ তেওঁ নকল কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি নকল বা ইৰ্ষাৰ দ্বাৰা একো পোৱা নাযায়। নিজৰ স্বভাৱৰ দ্বাৰা কৰ্ম কৰাৰ ক্ষমতা অনুসৰি কৰ্ম কৰিয়েই পৰমসিদ্ধি পাব পাৰে। এৰি নহয়।

সহজং কৰ্ম কৌন্তেয় সদৌষমপি ন ত্যজেৎ।

সৰ্বাৰম্ভা হি দৌষেণ ধূমেনাগ্নিৰিবাবৃত্তাঃ।। ৪৮।।

হে কৌন্তেয়! দৌষযুক্ত (অল্পজু অৱস্থা থকা জনৰতো দৌষৰ বাহুল্যতা থাকে, এনে দৌষযুক্ত থাকিও) স্বভাৱৰ দ্বাৰা উৎপন্ন সহজ কৰ্মক ত্যাগ কৰা উচিত নহয়, কিয়নো ধোৱাৰ মাজত অগ্নি থকাৰ দৰে সকলো কৰ্মত কিবা এটা দৌষ থাকেই। ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ হ'লেও কৰ্মতো কৰিব লাগিবই।

স্থিতি প্ৰাপ্ত নোহোৱালৈকে দোষ থাকিবই, প্ৰকৃতিৰ আৱৰণ থাকিবই। দোষৰ অন্ত তাতেই হয়, যত ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ কৰ্মও ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ কৰাৰ লগেলগে বিলয় হৈ যায়। সেই প্ৰাপ্তীৱানৰ লক্ষণ কি, য'ত কৰ্মৰো প্ৰয়োজন নাথাকে-

অসক্তবুদ্ধিঃ সৰ্বত্র জিতাত্মা বিগতস্পৃহঃ।

নৈষ্কৰ্ম্য সিদ্ধিংপৰমাং সন্ন্যাসেনাধিগচ্ছতি ॥ ৪৯ ॥

সবত্ৰ আসক্তিহীন বুদ্ধি থকা, সম্পূৰ্ণ স্পৃহাহীন, অন্তঃকৰণক বিজয়প্ৰাপ্ত কৰা পুৰুষ 'সন্ন্যাসিনাম্' সৰ্বস্বৰ ন্যাসৰ অৱস্থাত পৰম নৈষ্কৰ্ম্য সিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰে। ইয়াত সন্ন্যাস আৰু পৰম নৈষ্কৰ্ম্য সিদ্ধি পৰ্যায় হয়। ইয়াত সাংখ্য যোগী তাতে পায় য'ত নিষ্কাম কৰ্মযোগী পায়। এই উপলব্ধি দুই মাৰ্গীৰ বাবে সমান হয়। এতিয়া পৰম নৈষ্কৰ্ম্য সিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰা পুৰুষে যেনেদৰে ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত কৰে, তাৰ সংক্ষেপে চিত্ৰণ হ'ল-

সিদ্ধিং প্ৰাপ্তো যথা ব্ৰহ্ম তথাপ্নোতি নিবোধ মে।

সমাসেনৈব কৌন্তেয় নিষ্ঠা জ্ঞানস্য যা পৰা ॥ ৫০ ॥

হে কৌন্তেয়! যি জ্ঞানৰ পৰানিষ্ঠা, পৰাকাষ্ঠা, সেই পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰা পুৰুষ ব্ৰহ্মক যি দৰে প্ৰাপ্ত হয়, সেই বিধি তুমি মোৰ পৰা সংক্ষেপতে জানি লোৱা। আগৰ আধ্যাত সেই বিধি সম্পৰ্কে কৈছে, ধ্যান দিয়ক -

বুদ্ধ্যা বিশুদ্ধ্যা যুক্তো ধৃত্যত্মানং নিয়ম্য চ।

শব্দাদীন্ বিষয়াং তস্যক্তো বাগদ্বেষৌ ব্যুদস্য চ ॥ ৫১ ॥

বিবিক্তসেবী লঘ্বাসী যতবাক্কায় মানসঃ।

ধ্যানযোগপৰো নিত্যং বৈবাগ্যং সমুপাশ্ৰিতঃ ॥ ৫২ ॥

অৰ্জুন! বিশেষ ৰূপেৰে শুদ্ধ বুদ্ধিৰে যুক্ত একান্ত তথা শুভস্থানত বাস কৰোঁতা, সাধনাত যিমান সহায়ক হয় সিমানেই আহাৰ গ্ৰহণ কৰোঁতা, মন-বাণী আৰু শৰীৰক জিকোঁতা, দৃঢ় বৈবাগ্যক ভাল দৰে প্ৰাপ্ত কৰা পুৰুষ নিৰন্তৰ ধ্যান-যোগত পৰায়ণ আৰু এনে ধাৰণাৰে যুক্ত অৰ্থাৎ এই সকলোকে ধাৰণ কৰোঁতা তথা অন্তঃকৰণক বশ কৰি শব্দ আদি বিষয়ক ত্যাগ কৰা, বাগ-দ্বেষক নষ্ট কৰি, তথা

অহঙ্কাৰং বলং দৰ্পং কামং ক্ৰোধং পৰিগ্ৰহম্ ।

বিমুচ্য নিৰ্মমঃ শান্তো ব্ৰহ্মভূয়ায় কল্পতে ॥ ৫৩ ॥

অহংকাৰ, বল, জেদভাৱ, কাম, ক্ৰোধ, বাহ্যিক বস্তুৰ ত্যাগ আৰু আন্তৰিক চিন্তনৰে ত্যাগ কৰি, মমতা ৰাহিত হৈ, শান্ত অন্তঃকৰণ হোৱা পুৰুষ পৰব্ৰহ্মৰ লগত একীভাৱ হোৱাৰ বাবে যোগ্য হয়। আগলৈ চাওক -

ব্ৰহ্মভূতঃ প্ৰসন্নাত্মা ন শোচতি ন কাঙ্ক্ষতি ।

সমঃ সৰ্বেষু ভূতেষু মদভক্তিং লভতে পৰাম্ ॥ ৫৪ ॥

ব্ৰহ্মৰ লগত একীভাৱ হোৱাৰ যোগ্যতা থাকোঁতা সেই পসন্নচিত্ত পুৰুষে নতো কোনো বস্তুৰ প্ৰতি শোক কৰে আৰু ন কোনো বস্তুৰ প্ৰতি আকাংক্ষাই ৰাখে। সকলো ভূতৰ প্ৰতি সমভাৱ থকা তেওঁ ভক্তিৰ পৰাকাষ্ঠাতে থাকে। ভক্তি নিজৰ পৰিণাম দিয়াৰ স্থিতিতে থাকে, যত ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ প্ৰাপ্ত হয়। এতিয়া -

ভক্ত্যা মামভিজীনাতি যাবান্ যশ্চাম্মি তত্বতঃ ।

ততো মাং তত্বতো জ্ঞাত্বা বিশতে তদনন্তৰম্ ॥ ৫৫ ॥

সেই পৰাভক্তিৰ দ্বাৰা মোক তত্বৰে ভাল-দৰে জানে। সেই তত্ব কি? মই যি আৰু যি প্ৰভাৱ থকা, অজৰ-অমৰ শাস্ত্ৰত যি অলৌকিক গুণ-ধৰ্ম মোৰ আছে, তাক জানে আৰু মোক তত্বৰে জানি তৎকালেই তেওঁ মোতেই প্ৰবেশ কৰে। প্ৰাপ্তীকালততো ভগৱানক দেখে আৰু প্ৰাপ্তীৰ ঠিক পাছতেই তৎক্ষণাৎ যুক্ত দেখিবলৈ পায় যে আত্মাই অজৰ, অমৰ, শাস্ত্ৰত, অব্যক্ত আৰু সনাতন।

দ্বিতীয় আধ্যায়ত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল - আত্মাই সত্য, সনাতন, অব্যক্ত আৰু অমৃত-স্বৰূপ; কিন্তু এই বিভূতি যুক্ত আত্মাক মাত্ৰ তত্বদৰ্শী সকলেহে দেখে। এতিয়া ইয়াত প্ৰশ্ন এটা স্বাভাৱিক হৈ পৰে যে সেই তত্বদৰ্শিতা কি? বহুতো লোকে পাৰ্চ'তত্ব, পচিশ তত্বৰ বৌদ্ধিক গণনা কৰে; কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণই ওঠৰ আধ্যায়ত নিৰ্ণয় দিছে যে পৰমতত্ব হ'ল পৰমাত্মা। যি তেওঁক জানে, তেৱেই তত্বদৰ্শী। এতিয়া আপোনাৰ তত্বৰ যদি

ইচ্ছা আছে, পৰমাত্মা তত্ব যদি ইচ্ছা আছে, তেতিয়াহলে ভজন-চিন্তনৰ আৱশ্যক আছে।

ইয়াত উনপঞ্চাশ শ্লোকৰ পৰা পছপন্ন শ্লোকলৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই স্পষ্ট কৰিছে যে সন্যাস মাৰ্গতো কৰ্ম কৰিব লাগিব। তেওঁ ক'লে ' সন্যাসেন' - সন্যাসৰ দ্বাৰা (অৰ্থাৎ জ্ঞান-যোগৰ দ্বাৰা) কৰ্ম কৰাৰ ইচ্ছাৰহিত হৈ যায়, আসক্তি ৰহিত হৈ যায় তথা অন্তঃকৰণক যি জিকিছে তেনে পুৰুষে যি দৰে নৈষ্কৰ্মৰ পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰে, তাকে সংক্ষেপতে কৈছোঁ। অহংকাৰ, বল, দৰ্প, কাম-ক্ৰোধ, মদ-মোহ ইত্যাদি প্ৰকৃতিত আওঁৰাৰ পৰা বিকাৰ যেতিয়া শান্ত হৈ যায়, আৰু বিবেক-বৈৰাগ্য, শম-দম, একান্ত সেরন, ধ্যান ইত্যাদি ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ কৰাৰ পৰা যোগ্যতা যেতিয়া পূৰ্ণ পৰিপক্ব হয়, সেই সময়ত তেওঁ ব্ৰহ্মক জনাৰ যোগ্য হৈ পৰে। সেই যোগ্যতাৰ নামেই পৰাভক্তি, এই যোগ্যতাৰ দ্বাৰাই তত্বক জানিব পাৰি। তত্ব কি? মোকে জনা। ভগৱান যি, যি বিভূতিৰে যুক্ত তাক জনা আৰু মোক জানি তৎক্ষণাৎ মোতেই স্থিত হৈ যোৱা। অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মতত্ব, ঈশ্বৰ, পৰমাত্মা আৰু আত্মা এক-ইটোৰ সম পৰ্য্যায়। এটাক জনাৰ লগে লগে এই সকলোকে জনা হয়। এয়াই পৰমসিদ্ধি, পৰমগতি আৰু পৰমধামো।

সেয়ে গীতাৰ নিশ্চয় আছে যে - সন্যাস আৰু নিষ্কাম কৰ্মযোগ দুইটা পৰিস্থিতিতেই পৰম নৈষ্কৰ্ম সিদ্ধি পাবৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট কৰ্ম (চিন্তন)ৰ অনিবাৰ্য্য আছে।

এতিয়ালৈকেতো সন্যাসীৰ বাবে ভজন-চিন্তনৰ ওপৰত জোৰ দিলে আৰু এতিয়া সমৰ্পণৰ বিষয়ে সেই একে বাৰ্ত্তাকেই নিষ্কাম কৰ্মযোগীৰ বাবেও কৈছে

সৰ্বকৰ্মান্যপি সদা কুৰ্বাণো মদ্বপাশ্ৰয়ঃ।

মৎপ্ৰসাদাদ বাপ্পোতি শাস্বতং পদমব্যয়ম্ ॥ ৫৬ ॥

মোৰ ওপৰত বিশেষ ৰূপে আশ্ৰিত পুৰুষ সম্পূৰ্ণ কৰ্ম সদায়েই কৰি, অকনো ভ্ৰুটি নৰখাকৈ মোৰ কৃপা প্ৰসাদত শাস্বত, অবিনাশী পৰম পদ প্ৰাপ্ত কৰে। কৰ্ম সেয়াই - নিয়ত কৰ্ম, যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়া। পূৰ্ণ যোগেশ্বৰ সদগুৰুৰ আশ্ৰিত

